

ІВАН МАЗЕПА НА СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ТЛІ СВОГО ЧАСУ

«Як сонце супроводжує тінь, так за честю й великою славою волочаться ненависть і заздрість». Ці слова І. Мазепи, сказані 16 жовтня 1688 р., цілком можуть послужити епіграфом до будь-якого сучасного глибокого дослідження життя та діяльності видатного українського гетьмана.

В українській історіографії кінця ХХ – перших років ХХІ ст. відновлено історичну правду про політичну діяльність гетьмана, доволі легко подолано фальсифікації й просто нісенітничі імперських російських і радянських тлумачень політики нашого видатного державного діяча.

Уважаємо, що наступним етапом історичного аналізу особистості І. Мазепи має стати виявлення глибинних підойм та мотивацій його поведінки й діяльності. Настає час дослідження соціальних і соціально-економічних поглядів, політико-культурних орієнтацій, етно- і націокультурного самоусвідомлення українського суспільства часу І. Мазепи.

Упевнені, що вивчення соціокультурного фону його життя й діяльності дасть можливість суттєво поглибити сучасне розуміння вчинків та політичного курсу гетьмана.

Разом з тим потребують історичного наукового аналізу й питання подієвої історії, пов'язані з іменем та часом І. Мазепи. До таких питань ми б віднесли участь України-Гетьманщини, очоленої І. Мазепою, у боротьбі за Приазов'я та Північне Причорномор'я. Протягом 12 років боротьби за них Іван Мазепа особисто очолив 11 літніх і 10 зимніх бойових походів.

Для самого гетьмана та втілення його державницьких планів новий напрям зовнішньої політики давав цілу низку переваг. По-перше, Мазепа не міг не усвідомлювати, що відновити єдність України військово-політичними засобами – війною проти Польщі – навряд чи вдасться. Цей шлях перекреслював Вічний мир 1686 р. Тому в гетьмана залишався єдиний шлях для зміцнення Лівобережжя та власного політичного становища – максимальний економічний розвиток краю.

Історія освоєння Запорожжя, колонізаційна політика, яку проводили тоді на Правобережжі Молдова, Туреччина, Польща, не могли не наштовхнути І. Мазепу на ідею залюднення неозорих просторів Причорномор'я і Приазов'я. Він був певний, що українські колоністи у пошуках землі та волі швидше віддаватимуть перевагу вільним землям Південного Сходу України, ніж терпітимуть посилення визиску під чужоземною владою на Правобережжі. Тому

гетьману потрібно було посилити свій вплив на Запорожжя і разом з Москвою витіснити з Причорномор'я і Приазов'я турецько-татарських завойовників.

Саме у цій справі він готовий був стати вірним «військовим слугою» московського монарха і, як відомо, був ним. Однак корені такого завзяття слід насамперед шукати у прагненні зміцнити становище України, а не вислужитися перед монархом. І це не умоглядний домисел. Достатньо проаналізувати історичні документи, і ми побачимо, що під формулюванням про службу монархові, гетьмани мали на увазі опікуватися інтересами України.

Це чітко видно з висловлювань навіть ранішого часу. Наголошення гетьманів на готовності служити протекторові насамперед означало готовність захищати українську землю, а заодно, у межах концепції передмур'я, територію й державу протектора. Таке бачення пріоритетів ми прочитаємо у словах Б. Хмельницького, сказаних московському послу в серпні-вересні 1654 р.¹; у словах Я. Сомка, який підкреслював, що воювати з неприятелими царя означає ні що інше, як обороняти самих себе².

Так само службу протекторові розглядав й попередник Мазепи І. Самойлович. Це, зокрема, засвідчують його листи компанійському полковнику Г. Новицькому. Висловлюючи подяки за старанне виконання наказів, гетьман писав: «... І проти всілякого неприятеля так за гідність його монаршу, як і за цілість вітчизни нашої України застановлятися» (24 червня 1682 р.)³; «... І до служби монархів наших Російських на захист ойчистого нашого Малоросійського краю залучали...» (12 липня 1685 р.)⁴.

Той факт, що українські старшини свою службу протягом другої половини XVII – перших десятиліть XVIII ст. співвідносили з Україною видно і з універсалів про надання маєтків. Це робив у багатьох своїх універсалах й І. Мазепа. Так, наприклад, надаючи маєток прилуцькому полковнику І. Стороженку, гетьман в універсалі від 26 червня 1690 р. підкреслював, що це вчинено «респектуючи на його пана полковника Прилуцького значні у війську Запорозькому і зичливі послуги, які він здавна чинив і на майбутнє охоче чинити на службі монаршій має»⁵. Військові ж справи, що чинилися «на славу монарху» Мазепа одночасно розглядав і як справи для «захисту цілості всенародної»⁶.

До речі, дослідження питання мотивів І. Мазепи у боротьбі за Північне Причорномор'я та Приазов'я, можливо, допоможе розкрити загадку першої зустрічі І. Мазепи з Петром І. Її успішне завершення очевидно слід пов'язувати не лише з хистом гетьмана як вишуканого інтелектуала, наділеного до того ж особливим природним даром зачаровувати співрозмовника. Очевидно, вирішальну роль зіграли як політичні розрахунки Петра І, так і ідея Мазепи про здобуття Приазов'я та Причорномор'я, як нібито уже тоді актуальна для Московії.

Уважаємо, що Мазепі тоді вдалося переіграти російський політикум і залучити російські військові ресурси для вирішення питань, пов'язаних зі зміцненням Лівобережжя за рахунок звільнення нових територій для колонізації. Звичайно, активне задіяння на південно-східному напрямі української політики сил Московії таїло в собі й певну небезпеку. Насамперед

загрозу колонізації нових територій московським людом. Так, певна теоретична загроза виникала. Дійсно, у Причорномор'ї та Приазов'ї могли зіткнутися два колонізаційні потоки: з України та Московії. Проте сучасний І. Мазепі приклад освоєння Слобожанщини беззаперечно доводив, що у Москві немає, передусім, людських ресурсів для активної колонізаційної політики. Зрештою, це визнав і московський політикум, що і стало однією з причин переорієнтації московської імперської політики з південно-східного на північно-західний напрям до Балтійського моря.

Аналіз документів часу гетьманування І. Мазепи дає можливість з'ясувати й інше, з нашого погляду, дуже вагоме питання суті політичної автономії України-Гетьманщини у складі Московської держави, а саме: з'ясування механізму взаємин між українським суспільством та московським монархом у питанні прийняття політичних рішень, що стосувалися внутрішньополітичного життя України. Цей механізм виглядав «темностию» для представника інтелектуальної еліти російського суспільства XVIII ст. Г. Теплова⁷. Він залишався поза колом дослідницьких інтересів XIX–XX ст. Проте саме його розкриття дає можливість виявити реальний статус тогочасної української політичної автономії.

У загальному декларативному вигляді він формулювався так: «за волею вашою государською, а нашим проханням». За часів І. Мазепи це насамперед стосувалося найактуальнішого тоді питання, а саме: соціально-економічного становлення й утвердження нової еліти і пов'язаного з цим накопичення старшинами земельних маєтків. Незважаючи на факт надання землі Військом Запорозьким і його репрезентантами, старшини шукали легітимації цих рішень відповідними монаршими указами. Це зовсім не означало, що оточення царя могло чинити свавілля стосовно надання маєтків українським старшинам. Названа формула ще у ході переговорів щодо укладення Глухівських статей 1669 р. витлумачувалася українською стороною лише таким чином: «Гетьман і вся старшина, вважаючи товариша заслуженого у війську Запорозькому» надають йому маєток, «... а потім, коли буде гетьман і вся старшина, добувати чолом його царській пресвітлій величності про нього, що буде гідний... щоб по чолобиттю і заступленню гетьманському великий государ нам свою грамоту видати велів...»⁸

Про те, що цей механізм знайшов утілення протягом наступних десятиліть, засвідчують гетьманські універсали І. Мазепи про надання земельних маєтків старшинам. В усіх цих документах суб'єктом надання маєтку виступав гетьман і Військо Запорозьке, а московський монарх виконував роль узаконювача їхньої волі⁹. Цей же механізм діяв стосовно внутрішньополітичного життя Гетьманщини. Що це було дійсно так, видно як з порядку встановлення, так і скасування за І. Мазепи оренди на продаж горілки. 20 жовтня 1692 р. гетьман І. Мазепа підготував відповідне міркування («мнение») для поінформування царя. Яким же бачився йому механізм прийняття та втілення рішення? Старшини збирають всю необхідну інформацію з актуального питання суспільного життя, випрацьовують разом з гетьманом на старшинському з'їзді відповідне

рішення і передають його на затвердження монарху. Потім, як формулювалося в документі, «досконалого у той час про ту справу його Монаршого Указу просити будемо». Старшини і гетьман були впевнені, що обґрунтований проект указу цар неодмінно затвердить, бо керуватиметься «превисоким своїм розумом і премудрим розглядом», тобто природними засадами розумної необхідності, якими керувалися й вони. За такої умови І. Мазепа готовий був формулювати: «у всіх справах, і в найменших випадках Указу Їх Монаршого дотримуємо, так найбільше про дотримання Їх пречесних Монарших Грамот повинність Нашу... знаємо»¹⁰.

Отже, стосовно ролі монарха у механізмі прийняття рішень старшинське коло часів гетьманування І. Мазепа випрацювало дві позиції: з одного, зовнішнього боку вони демонстративно виявляли готовність дотримуватися указів свого монарха, а з іншого, внутрішнього і сутнісного, – потребу грати провідну роль у ході підготовки указу, тобто політичного рішення. Саме вони мали збирати інформацію, розробляти констатаційну, мотиваційну й імперативну частини майбутнього указу. Сам же акт «монаршого затвердження», підписання «монаршого указу» розглядався як надання легітимності рішенням, прийнятим в Україні.

Окремо слід зазначити, що у питаннях, пов'язаних із зовнішньою безпекою Гетьманщини, коли дотримання визначеної формули не лише не гарантувало безпеки, а й шкодило їй, гетьман І. Мазепа брав ініціативу у власні руки. Так, коли 25 квітня 1693 р. І. Мазепа дізнався про підготовку кримської та білгородської орд до походу, просив щоб монархи «звеліли наказати богом береженням своїм ц. пр. в-ті військам заздалегідь готуватися на справу військову і наближатися до потрібних українських місцевостей для опору тим неприятелям...». Пам'ятаючи, що без монаршого указу «не тільки ні з ким бою зачинати, і військо об'єднувати, але і з домівок полків рушити нам не годиться», гетьман, все ж, керуючись потребою гарантування безпеки українського суспільства, порушував цю норму і повідомляв царський уряд: «...Однак писав я, і розіслав в усі полки приказні універсали, яких список надсилаю в Приказ Малої Росії, щоб як городове, так і охоче військо в готовності було до походу воєнного...»¹¹.

Описаний нами порядок прийняття рішення мав ще один вагомий аспект, що стосується визначення ролі царя у механізмі прийняття рішень. Цар не міг прийняти стосовно України-Гетьманщини, її устрою, її суб'єктів указу без згоди української сторони, а точніше, без попереднього прохання з українського боку як основи майбутнього указу. Якщо указ визрівав десь у надрах московської (російської) адміністративної машини, він не сприймався старшиною як легітимний, а як порушення «прав і вольностей Війська Запорозького».

Що це було дійсно так, видно з так званої «війни маніфестів» 1708–1709 рр., що велася між українським гетьманом та московським царем. Опіраючись на зазначену позицію і намагаючись її використати, І. Мазепа нагадував старшинському загалу, що хоч московський цар і суверен, але він не може щодо України щось чинити без її згоди. Саме порушенням даної норми гетьман пояснював

одну із причин свого виступу на захист прав і вольностей: «...Потенція Московська... без жодної про те з нами згоди (підкреслення наше – О.С.), зачала міста Малоросійські в свою область відбирати». На ґрунті такої позиції І. Мазепа побудував ще кілька пропагандистських маніфестів¹².

Вагомою проблемою, яка потребує дослідження є виявлення механізмів зміцнення гетьманської влади. Документи дають підстави стверджувати, що І. Мазепу сміливо можна включати до ряду європейських освічених володарів раннього модерного часу. На це, насамперед, вказує характер спроб гетьмана подолати згубну для української політичної системи практику повалення гетьманів шляхом змови і доносів.

Опираючись на норму про винесення судом рішень лише на основі доведеного звинувачення, І. Мазепа мав сподівання, що за допомогою права і судового розслідування звинувачень, що містилися у дописах на нього, він зможе захистити як себе самого, так і інституцію гетьманства. У листі від 13 квітня 1692 р. до Івана та Петра Олексійовичів І. Мазепа просив запровадити судовий механізм розгляду доносів: «... Утвердити нас грамотою, щоб на гетьмана ніякі наклепи ні від кого у вас великих государів не приймалися і без правового доказу і слідства («розшуку»), щоб гетьман не був у вірності своїй не соромлений». Гетьман пропонував запровадити такий порядок, при якому подібні наклепи розглядалися б у Гетьманщині, в суді «щоб тут на всілякі наклепи були докази свідчені, і тут слідство було чинене». Наслідком судового розгляду мало б бути покарання або гетьмана, або позивача¹³.

Одночасно І. Мазепа пропонував підпорядкувати судовому розгляду і гетьманські рішення стосовно покарання старшин, щоб вони «без розслідування і без суду генерального не були карані і в заслання відсилані і з єдиного гніву гетьманського, і з особливої його прикрості батьківщини безмовно не були позбавлені». Через кілька фраз він ще раз наголошував, щоб справи розглядалися «не самого одного гетьмана радою, але суду військового генерального розмірковуванням»¹⁴. У будь-якому випадку це сприяло б зміцненню інституту гетьманства.

Зазначимо, що судовий розгляд бачився застосовуваним і відносно представників еліти, що повели боротьбу проти політичної системи, її найвищих представників: «...Гідний є судової смерті...», – так відгукувався І. Мазепа щодо повсталого П. Іваненка (Петрика) у листі до візира кримського хана¹⁵.

Спорідненою за своєю суттю з орієнтаціями на судовий розгляд є орієнтація на аргументоване звинувачення. Під її впливом, незважаючи на своє недовірливе ставлення до Л. Полуботка¹⁶, І. Мазепа 31 грудня 1688 р. повідомляв до Москви: «...Оскільки за цими свідоцтвами не довелася на згаданого Леонтія Полуботка в наклепах описана вина, то відпустив його з Батурина до Чернігова без затримання, щоб там жив у домі своєму»¹⁷. Так само у ході Північної війни для того, щоб засудити до покарання за зраду стародубського полковника М. Миклашевського, суду потрібні були докази, вагоміші, а ніж просто факт листування з литовським шляхтичем М. Коцелом¹⁸.

Як освічений аристократизм можна визначити ставлення І. Мазепа до питань соціальної взаємодії, до місця й ролі у суспільному житті політично провідної верстви старшинства та підпорядкованих верств.

Походячи з української православної шляхти, І. Мазепа був прихильником станового поділу суспільства. Цю прихильність визначали європейські уявлення про поділ суспільства на тих, хто молиться, воює та працює і, звичайно, християнські уявлення про «небесну ієрархію архангелів і сім рангів ангелів». Тому цілком природним нам видається той факт, що І. Мазепа поділяв козацтво на «старше і менше товариство» і вимагав в одному з універсалів 1691 р. від «підначальних»: «...Жеби як козаки свої козацькі служби, так і посполиті люди свої тяглі повинності неодмінно як тепер, так і у всі потомні часи пильнували»¹⁹.

Наявність же політично провідної старшинської верстви гетьман розглядав як запоруку існування українського суспільства та держави. Тому у листі до І. Скоропадського, змальовуючи картину намірів російських придворних кіл стосовно України, І. Мазепа на перше місце ставив усунення еліти, яке неодмінно мало потягнути за собою й усі інші негативні суспільні наслідки: «...Нас, Гетьмана, Генеральну Старшину, Полковників і увесь війська Запорозького начал, вродженими своїми привабами, хочуть до рук прибрати і в тиранську свою неволю запровадити, ім'я війська Запорозького згладити, а козаків у драгунію і солдати перевернути, народ Малоросійський вічно собі рабами поробити»²⁰.

Такі уявлення про соціальний устрій та розподіл обов'язків між станами не позбавляли Мазепу чіткого переконання, що суспільство міцне своєю єдністю, готовністю всіх верств об'єднатися навколо суспільних справ і насамперед навколо особливо тоді актуальної справи обороноздатності. Це переконання рельєфно фіксується в універсалі І. Мазепа від 11 вересня 1687 р., опублікованому з приводу відмови підданих київських монастирів вартувати на вежах та ставати до оборони на валах. Гетьман зобов'язував їх до цього, використовуючи такий аргумент: «...У всій вселенній в місцевостях своїх мешкаючи люди спільної цілості своєї спільним коштом і спільною працею стережуть і боронять»²¹. Він з боєм визнавав, що «...В Україні і начальній, і підначальній, і духовній, і мирській, як різні колеса, не в односторонній є згоді»²². Та ж думка, але висловлена на адресу виключно політичної еліти, звучить у відомому вірші «Всі покою щиро прагнуть».

Такі погляди на суспільну будову, ґрунтовану на спільному докладанні зусиль, взаємозалежності всіх верств суспільства, включаючи й політичний провід, спонукали І. Мазепу вимогливо ставитися насамперед до української політичної еліти. Її він сприймав як верству, що теж має дуже значущі обов'язки перед суспільством, насамперед у питаннях забезпечення соціальної справедливості. Він мав чітке усвідомлення того, що соціальні ускладнення є наслідком соціально-економічних умов, створених старшинами-адміністраторами на місцях. Так, зокрема, розмірковував І. Мазепа «ідучи через полк Миргородський і Лубенський». Виникнення соціально вибухової ситуації в тих полках

він пов'язував з тим, «що від своїх панів полковників мають полчани великі долегливості»²³.

Тому гетьман зобов'язував старшину: «...Не іншому кому, лише Старшині, стерегти належить, щоб понад порядок належний, в Універсалах Наших іменованих, до обтяження черні нічого такого не робили»²⁴.

Зрештою, завданням старшини він бачив служіння суспільству в найрізноманітніших сферах суспільного життя. Гетьман просто висміював тих, хто власні інтереси ставив вище за громадські. Так, у листі від 25 січня 1696 р. до лубенського полковника І. Мазепа виговорював тому за те, що, отримавши гетьманський наказ дізнатися і доповісти, куди татари підуть від Говтви, полковник, замість здобути інформацію у розвідувальному поході, залишався дома, а гетьману надіслав звіт, опертий на чутки. У листі-догані І. Мазепа зробив саркастичну приписку: «Знати, же вельми ваша милість пам'ятаєш євангельське слово і тому ретельно наслідуюєш, де знаходиться скарб ваш, там буде і душа ваша. Домислюємо ми, багато ж ваша милість животних своїх в Лубнях накопичив скарбів, а при них і душу свою ув'язнюєш, і так міцно, що не хочеться вашій милості і на так пильну монаршу до оборони вітчизни іти службу, з якої причини і вимовки перед нами винаходиш»²⁵.

Наступним вагомим питанням дослідження історичної особи І. Мазепа є його ставлення до підпорядкованих станів. Стосовно них гетьман поводив себе як освічений європейський володар. Саме він дозволив селянам скаржитися до суду на старшин, щодо яких хлібороби були зобов'язані послушенством. Майже через 100 років ту ж норму у стосунках селян і поміщиків запровадив у рамках Західної України Йосиф II – відомий реформатор доби освіченого абсолютизму.

Освічений аристократ гетьман І. Мазепа не нехтував і думкою підвладних верств. Його висловлювання у межах старшинського кола не містять проявів зверхності, зневаги щодо поспільства або рядового козацтва. Навпаки, вони пройняті прагненням зберегти добре ім'я в очах народу. Це, наприклад, чітко прослідковується у листі І. Мазепа до переяславського полковника К. Мокієвського 1688 р. Гетьман суворо вичитував полковника за примушування мешканців м. Борисполя до приватного полковникового будівництва. На думку І. Мазепа, така поведінка старшин підривала насамперед авторитет гетьмана: «...Що люди мовчать і вам мусять підлягати, то вони не вас глядячи терпляче те зносять, але на нас, рейментаря». З огляду на те, що такі дії полковника могли б викликати невдоволення гетьманом – «через те ваше непотрібне людям наприкрення, нам самим неслави не було і поговору від тих же людей» – І. Мазепа суворо забороняв зловживати владою²⁶. Зрештою, ідеалом суспільно-політичного життя, як можна судити з листа гетьмана до кримського візира, був стан, коли «весь народ малоросійський» «уживають прав і вольностей і свобод своїх тихо мирно без порушення»²⁷.

Він також чітко усвідомлював прагнення людей покращити своє матеріальне господарське становище, тому в універсалі від 11 вересня 1687 р. до київського магістрату наголошував, що завданням «начальних» людей є в ідеалі створення

таких умов для народу, коли він має можливість «розжитися»²⁸. Таке ставлення до власних обов'язків перед народом сучасна політична наука називає «соціальною відповідальністю» і саме таким воно склалося у Івана Мазепи.

Окремого вивчення, звичайно, потребує питання так званої «зради» І. Мазепи. Воно, на нашу думку, може бути розглянуте на тлі дещо ширшого питання: як українські старшини сприймали російського монарха в зовнішньополітичному житті Гетьманщини.

Повівши боротьбу за свою окремішність політична еліта України-Гетьманщини, щоб гарантувати своє панівне становище у суспільстві, мусила забезпечити суспільство від зовнішньої агресії. Заради цього можна було діяти двома шляхами: або ж мобілізувати суспільство на подолання усіх можливих зовнішніх ворогів і таким чином позбавити їх можливості нападати, або ж знайти незалежного монарха, який гарантував би можливість об'єднаного захисту від потужніших нападників.

Оскільки заново створений політичний організм не мав достатніх сил для гарантування власної безпеки першим шляхом, залишалося шукати монарха-союзника. Ще 1632 року Ю. Немирич у «Розмові про московську війну» писав: «...Дуже важко народові без союзників і приятелів, коли він мусить покладатися тільки на власні сили. І хоч такий народ буде навіть дуже героїчний і громитиме своїх ворогів, то все ж таки він повинен собі шукати приятелів і союзників, а також допомоги»²⁹. Саме цим шляхом пішли Б. Хмельницький та його наступники.

Проте знайти монарха-союзника було не простою справою. По-перше тому, що сусіди України продовжували дотримуватися традиційних уявлень про володарів, їхню ієрархію та взаємини. Тому український гетьман, маючи можливо й більшу військову потугу, але не маючи монаршої крові в жилах, не піддавшись обряду помазання на володарювання, міг сподіватися на союзництво лише за умови, що він визнає себе підданим монарха-союзника, називатиме його не інакше, як «захисником»-протектором. Незважаючи на це, українські політики добре розрізняли назви та їхній реальний зміст. Старшини чітко усвідомлювали тогочасне геополітичне розміщення Гетьманщини. Тому надання «протекції-оборони», а насправді союзницької допомоги, ніколи не розцінювали як порятунок виключно для України за рахунок шкоди у людських та матеріальних ресурсах союзника-протектора та його суспільства. У документах збереглося доволі прикладів, щоб переконатися: українська еліта розглядала справу протекції крізь призму уявлень про спільну користь сторін. Зокрема, 2 березня 1666 р. вже не вперше закликаючи до надання «царської допомоги» І. Брюховецький писав: «Кожний тоді господар не всередині дому, але перед дверима неприятеля зустрічає, але всією силою в дім його не допускаючи, перед сінми борониться й кріпиться; а Україна до Великої Росії справжнім переддверрям і захистом: бо в ці літа на плечах козацьких і всієї України... на головах козацьких і всієї України за цілість голів Великоросійських і задумане від неприятеля спустошення великоросійське на бідній Україні відбулося»³⁰.

«Кам'яною стіною» «державі Московській, також і Польській, від Татар» називав Україну П. Дорошенко. Подібні вислови звучали й з вуст інших українських старшин та гетьманів.

Виходячи з таких поглядів, українські козацькі старшини шукали у підданстві монархові надійної запоруки захисту інтересів своєї Вітчизни, а з ними й своїх власних. Піднявшись на Національно-визвольну війну, вони не збиралися вибиватися з підданства королю Речі Посполитої. Своїм завданням вони бачили перетворення українського народу у вільний та рівний народам польському й литовському у складі триєдиної Речі Посполитої. Коли ж стало зрозуміло, що польська шляхта й магнateria ніколи не визнає український народ собі рівним, Б. Хмельницький повів боротьбу за створення окремої держави «Князівства Руського», а потім, шукаючи союзника для кровопролитної та виснажливої боротьби проти Речі Посполитої, пішов на укладення Переяславсько-Московського договору й визнання підданства московському цареві.

Погодившись на підданство, українська політична еліта бачила його подібним до відносин Польщі й Литви у складі Речі Посполитої. Богдан Хмельницький і старшина розглядали московського царя як монарха спільного і для Московського царства, і для політично окремішньої України. Саме тому Б. Хмельницький називав царя Олексія «спільним государем нашим», «самодержцем Великої і Малої Русії». Такого формулювання він домігся і в преамбулі березневих статей. Саме тому ревний продовжувач політики Хмельницького П. Дорошенко розтлумачував московському послу на початку 1668 р., що представники українського і російського суспільств є «рівні» та «вільні» один стосовно одного, перебуваючи «під єдиним государем, волею собі обраним». Саме тому Д. Многогрішний у своїх листах до Москви неодноразово підкреслював, що цар у своїх руках тримає не один всеросійський, а два символи влади: скіпетр великоросійський та скіпетр малоросійський. І навіть під завершення доби української політичної автономії у творі С. Дівовича «Разговор Великороссии с Малороссиєю» Україна зображується окремим суспільством, очоленим своїм монархом, який є одночасно монархом і для російського суспільства: «Не думай, чтоб ты сама была мой властитель, но государь твой и мой общий повелитель... Так мы с тобою равны и одно составляем, одному, не двум государям присягаем, – почему почитаю тебя равну себе. Не говори: как обществу, поддалась и тебе!.. А не ты Республикою повелеваешь мною».

Зрештою, українці у питанні ставлення до монарха, по-перше, розглядали його гарантом їхніх прав та вольностей. Тому серед договірних обов'язків царя щодо Гетьманщини виділяли й захист українського суспільства від втручання в українські справи представників російської політичної та військової еліти. Петро I не виконував цих обов'язків.

По-друге, вони дивилися на монарха і як на захисника-протектора. У цьому питанні українці чітко дотримувалися європейських традицій. Підданий обіцяв своєму сюзеренові «покору, службу й вірність в обмін на захист і повагу привілеїв підданий й традицій його країни. Якщо підданий мав підстави вва-

жати, що його володар порушує свої зобов'язання, він мав право виступити проти нього на захист своїх інтересів» або ж просто припинити свої договірні зобов'язання³¹.

Саме з цих позицій і пояснював І. Мазепа 15 листопада 1708 р. веркєвському сотнику недоцільність дальшого визнання підданства Москві, «оскільки і сама до своїх кордонів від військ Шведських відступає, залишивши нас і Малу Росію безборонну і безпомічну»³².

Для прикладу хочемо навести ситуацію ще з одним гетьманом-«зрадником» – Д. Многогрішним. Коли той, уклавши у березні 1669 р. новий договір з російським царем, у червні того ж року знову наштовхнувся на ситуацію з традиційним запізненням російського царя з наданням військової допомоги, гетьман відверто висловився про відмову від підданства. Зокрема через сотника московських стрільців він передав: «...Неприятелі наступають, а государевих ратних людей полків немає нікого... і звелів би великий государ своє... знамено і булаву у нього забрати тому, що йому оборони немає»³³. У такій же ситуації опинився через 40 років І. Мазепа і повівся керуючись тією ж, зрозумілою для всієї Європи, логікою.

Нарешті, для створення цілісної картини життя і діяльності гетьмана глибинного дослідження потребують питання тогочасної етнічної та національної ідентичності. Очевидно, що в часи гетьманування І. Мазепа якраз співіснували обидва типи ідентичності. Так, наприклад, у листі від 10 серпня 1693 р., звертаючись до запорожців з приводу їхніх заяв про об'єднання з татарами для спільного походу в городову Україну, гетьман вдався до суспільно-політичної риторики, в основу якої поклав ідентитети етнічного характеру: «То вам жеб війську була б в тому шкода, кгда ж батьків своїх і матерів, братів і сестер, дядьків і тіток і інших кривних своїх і знайомих привели бисте до шкоди і приправили до сліз»³⁴.

Разом з тим історичні документи засвідчують, що Іван Мазепа піднімався й до рівня національного самоусвідомлення. На це, зокрема, вказують матеріали періоду «війни маніфестів». Опонуючи московському цареві, який сутність «зради» розглядав лише у конфесійному й династичному аспектах, Мазепа свої дії пояснював у межах концепції Вітчизни як території, де мають чинність окремі наші права та вольності, існує окрема політико-адміністративна система, діє власний механізм прийняття політичних рішень. Однак все це, пояснював гетьман, приходить до крайньої згуби через «врожену хитрість» «ворожої нам здавна потенції московської»³⁵. Поняття «Вітчизна» у розумінні Мазепа включало три семи: територію, право, політичні інституції. Таким чином, у свідомості гетьмана до етнокультурного сприйняття Вітчизни додавалося й усвідомлення її особливих, окремих політичних характеристик. Це ж є вже проявом національного самоусвідомлення.

Тема Вітчизни у суспільно-політичному житті Гетьманщини за часи І. Мазепа набула такого поширення, що пронизувала побут та сімейні стосунки старшин. Покажемо у такому контексті є сімейна колізія з приводу спадку, що 1711 року склалася у сім'ї Івана Асакая, вихрещеного кримського татарина,

колись «слуги рейментарського», тобто гетьманського, який за старанню службу отримав від Івана Мазепи невеликий маєток та примножував його до самої старості. Коли ж настав час скласти заповіт, він вирішив заповісти землю дочкам, а не двом синам. Вони уже зуміли відзначитися тим, що «лотрством... злодійством розпорозили» частину батьківських надбань.

Як розповідав свідок важкої розмови сина з батьком, все відбувалося так: «При мені здорового батька взяв старший син лесько за груди, посварившись з ним п'яний, і вдарив об ганок, назвавши і брідко матірно, зганявши тими словами: іди мовить бусурман, у свою отчизну в Крим, а се наша Вітчизна! І притиснувши гаразд у стіну, пішов з похвалками»³⁶.

Отже, тема І. Мазепи потребує свого дальшого вивчення саме з боку того соціально-культурного фону, у якому жив та діяв цей видатний політичний діяч.

¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией (далі: Акты ЮЗР). – Т. 4 – С. 25.

² Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – Ф. II. Історичні матеріали. – Од. зб. 15409. 24.07.1661 р. Лист Я.Сомка до полтавців із закликом припинити заколот. – Арк. 3.

³ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. – Т. 5. – С. 171.

⁴ Там само. – С. 183.

⁵ Стороженки. Фамильный архив. – Т. 1. – К., 1902. – С. 5.

⁶ Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских казаков – Владимир, 1903. – Т. 1. – С. 100.

⁷ Теплов Г. Записка о неурядках // Кулиш П. Записки о Южной Руси. – Т. 2. – СПб., 1857. – С. 184.

⁸ Акты ЮЗР. – Т. 8. – С. 25–26.

⁹ Універсали Івана Мазепи 1687 – 1709. – Київ–Львів, 2002. – С. 113, 144, 155, 176, 178, 214, 286, 305, 325, 331, 372.

¹⁰ Источники Малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским. – Часть II. 1691 – 1722. – М., 1859. – С. 5–7.

¹¹ Там само. – С. 93–94.

¹² Источники Малороссийской истории... – Ч. II. – С. 174.

¹³ З епістолярної спадщини гетьмана І. Мазепи / Упорядник та автор передмови В. В. Станіславський. – К., 1996. – С. 73–74.

¹⁴ Там само. – С. 74.

¹⁵ Там само. – С. 107.

¹⁶ Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба. – К., 2001. – С. 68.

¹⁷ З епістолярної спадщини гетьмана І. Мазепи... – С. 62.

¹⁸ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – Т. 1. – С. 30.

¹⁹ Стороженко А. Замечательный универсал гетмана Мазепы // Киевская старина 1892. – № 1. – С. 139–140.

²⁰ Источники Малороссийской истории... – Ч. II. – С. 174.

²¹ Акты ЮЗР. – С. 213.

²² Лист Пилипа Орлика до Стефана Яворського (1721 р.): свідчення самовидця про Мазепине відступництво // Субтельний О. Мазепинці: Український сепаратизм на початку XVIII ст. – Додатки. – К., 1994. – С. 173.

²³ З епістолярної спадщини гетьмана І. Мазепи. – С. 21.

²⁴ Источники Малороссийской истории... – Ч. II. – С. 8.

²⁵ Акты ЮЗР. – Т. 5. – С. 278–279.

²⁶ Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скороп и Войцеховичей XVII–XVIII в. – К., 1884 – С.25.

²⁷ З епістолярної спадщини гетьмана І. Мазепи... – С. 104–105.

²⁸ Акты ЗР. – Т. 5. – С. 212.

²⁹ Брик М. Юрій Немирич. На тлі історії України. – Лоссер, 1974. – С. 24.

³⁰ Акты ЮЗР. – Т. 5. – С. 256.

³¹ Субтельний О. Мазепинці: Український сепаратизм на початку XVIII ст. – К., 1994. – С. 26.

³² З епістолярної спадщини гетьмана І. Мазепи. – С. 182.

³³ Акты ЮЗР. – Т. 8. – С. 266.

³⁴ Эварницкий Д.И. Вказ праця. – Т. 1. – С. 525.

³⁵ Источники Малороссийской истории... – Ч. II. – С. – 173.

³⁶ Мотыжинский архив. Акты Переяславского полка XVII–XVIII вв.– К., 1890. – С.19– 20.